

Nagy László

A VILNIUSI „TERROR HÁZA” ÉS AZ ETNIKAI TISZTOGATÁS

A balti államok és Litvánia XX. századi történelmének interpretálásáról ad tükröt az egyik legrangosabb litván kutatóintézet, a Litvániai Népiirtás- és Ellenállás Kutatóközpont és társintézménye, a Népiirtás Áldozatainak Múzeuma, amelynek épületét a német megszállás és a szovjet rendszer időszakában egyaránt a megszálló hatalmak birtokolták. Az egykori bírósági székhelyet, ahol 1919 januárjától áprilisáig a litván tanácskormány és a forradalmi bíróság központja működött, 1940 őszén, Litvánia első szovjet tagköztársasági korszaka idején alakították át a helyi NKVD központjává és börtönné. 1941 júniusától a német megszállás alatt a Gestapo és az SD (Sonderkommando) főhadiszállása kapott helyet a falai között, szintén megtartva a börtönt. 1944-től egészen 1991-ig ismét a többszöri névváltozáson keresztülment szovjet titkosrendőrség (NKGB, MGB, KGB) központja és börtönépülete volt. A XX. századi litván történelmet leképező múzeumban csak a szovjet korszak történetét ismerhetjük meg, a nemzetiszocialista időről sajnos semmit sem tudhatunk meg. Pedig a kutatóintézet 1992-es létrehozása után 1993 júliusában a litván parlament törvényt is hozott működéséről. A rendelkezés rögzíti: „A Litvániai Népiirtás- és Ellenállás Kutatóközpont állami intézmény, amelynek feladata, hogy feltárja a népiirtás (genocídium) és az emberiségellenes bűntények, a szovjet és a náci megszállás alatti üldöztetés, ill. megszálló hatalmak ellen folytatott fegyveres és a békés ellenállás összes dokumentumát. Hozzájárul ahhoz, hogy az elnyomás és a népiirtás végrehajtóinak tevékenységét a társadalom helyesen ítélje meg és hallhatatlanná tegye a szabadságharcosok és a népiirtás áldozatainak emlékét.”

A kiállítás elrendezése a következő: I. emelet: Litvánia 1940 és 1941 között, Partizánháború 1944 és 1953 között, Egyenlőtlen küzdelem (elsősorban a Vörös Hadsereg tevékenységéről); II. emelet: Deportálások

1944 és 1953 között, A litván polgári lakosság a szovjet börtönökben és munkatáborokban 1944 és 1956 között, Az élet megy tovább (a deportáltak mindennapi élete), A KGB 1954–1991, A népi szovjetellenes ellenállás 1954–1991, Lehallgató szoba. A pincerendszerben az eredeti állapotában fennmaradt börtön és kivégzőhelyiség látható. Az utóbbiban, ahol a nemzetiszocialista terrorapparátushoz is számtalan gyilkosság köthető, kizárólagosan a szovjet időszakban lezajlott kivégzésekről emlékeznek meg, az 1944-től 1947-ig működő vesztőhelyen, Tuskulenaiban elkövetett mészárlásokra koncentrálva (összesen 767 embert gyilkoltak itt meg és hantoltak el a tömegsírokban). „Az Istenért és az Anyaföldért” c. kisebb zárókiállítás a meghurcolt és kivégzett egyházi emberek emlékének adózik, a többi üldözött csoportot negligálva. A múzeum gyűjteményei „A fegyvertelen szovjetellenes ellenállás”, „A szovjet titkosszolgálati szervek tevékenysége”, „Litvánok a börtönökben és a deportálások alatt” és „A fegyveres szovjetellenes ellenállás” tematikus egységei köré csoportosulnak – mintha az etnikai tisztogatás kategóriájába a náci fajelmélet képviselői nem tartoznának bele.¹

A kutatóintézet történelemszemlélete egy tanulmánykötet tükrében

Az intézetnek a nyugati országok számára kiadott, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States* (A szovjetellenes ellenállás a balti államokban) c. angol nyelvű tanulmánykötete immáron öt kiadást ért meg (1999, 2000, 2001, 2002, 2006). A kiadvány a német megszállást mint a balti államok nemzeti függetlensége ellen elkövetett sérelmet értékeli, s szót sem ejt a zsidó és roma lakosság szinte teljes likvidálásáról. A forrásanyagok önkényes szelektálásával maradhatott ki az egyik legfontosabb dokumentum, az Ilja Ehrenburg által összeállított, a németek által megszállt szovjet területek zsidó lakosságának a megszálló csapatok és a helyi kollaboránsok által elkövetett megsemmisítését feltáró *Ismeretlen Fekete könyv* c. kiadvány.

A kutatóintézet programkoordinátora, Valentinas Brandisauskas által jegyzett nyitótanulmány a litván náci bábállam megalakulásával foglalkozik. A szerző az 1940-ben Berlinben alakult litván németbarát szervezet, a LAF (Litván Aktivisták Frontja) és annak 1941 márciusában létre-

¹ A kutatóközpont honlapja: <http://www.genocid.lt/centras/en>

hozott pártmilíciája, a TDA (Nemzeti Munkavédelem) tevékenységét úgy értelmezi, hogy Litvánia felszabadítását tekintették legfőbb célkitűzésüknek és a politikai élet teljes spektrumáról, a szociáldemokratáktól a szélsőjobboldalig verbuválták tagjaikat (közismert tény egyébként, hogy a nemzetiszocialista mozgalomhoz számos egykori szociáldemokrata vagy kommunista csatlakozott). A LAF vezetőjét, Kazys Skirpát jellemezve politikai nézeteiről megállapítja, hogy fő tézise szerint csak Németország képes „felszabadítani” Litvániát a bolsevik megszállás alól: „Skirpa hitt a háború utáni Európa átalakításának német szlogenjében: azt képzelte, hogy a litván államiság restaurálása ezen náci célokhoz kapcsolódhat. ... Németbarát hozzáállása kifejezésre jutott nemcsak a németek felszabadító missziójába vetett hitében, hanem az általa vezetett szervezet nyilatkozataiban és programjaiban kifejeződő nemzetiszocialista alapelvekben is (vezérkultusz, nemzeti szocializmus, a zsidó származásúak eltávolítása a politikai és gazdasági életből).”² A szerző Skirpa antiszemitizmusát nem tekinti terhelőnek, sőt úgy tűnik, mintha ezt is mentségére hozná fel, mint az egyik tényezőt, amely miatt a náci mozgalomhoz sodródott. A helyiek által a német támadás hírére 1941 júniusában a Vörös Hadsereg egységeinek lefegyverzésére indított szovjetellenes akciókat pozitívan értékeli, viszont egyetlen zsidó- és romaellenes pogromot sem tart említésre érdemesnek. Azt hangsúlyozza, augusztus elejére a német közigazgatás totálissá válásával, az ideiglenes bábkormány feloszlásával a németekbe vetett bizalom szertefoszlott és az ellenállás ezután a germán érdekek ellen folytatódott.³ A litván zsidóság szinte teljes megsemmisítésének kérdskörét megkerüli: 1941 végére a 220 ezer fős zsidóságból mindössze 40 ezren maradtak, akiket gettóba zártak, majd 1943–1944-ben a gettókat felrobbantva helyben meggyilkolták vagy koncentrációs táborokba deportálták őket. Így a háborút csak 8 ezer litván zsidó élte túl.⁴ Az ismeretlen fekete könyv tanúsága szerint a kaunasi gettóba magyar alakulatokat is vezényeltek: „1943 őszén magyarok és SS-katonák vérszomjas bandája

² Valentinas Brandisauskas: Anti-Soviet Resistance in 1940 and 1941 and the Revolt of June 1941. In.: *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius 2006, Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 11-12. o.

³ Uo. 15-21. o.

⁴ Bojtár Endre: *Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története a dokumentumok tükrében 1939–1989*. Budapest 1989, Szabad Tér Kiadó, 284. o.

vette át a gondviselésünket a varsói zsidókat kiirtó, ober-vérszívó Hecke SS-Obersturmbahnführer vezetésével. Feladata mindössze az volt, hogy végezzen a zsidókkal.”⁵ Még az anyáknak és a gyermekeknek sem kegyelmeztek: „1943 október 27-én a németek 3500 nőt válogattak ki gyerekekkel együtt, és vittek el az állomásra. Itt a gyerekeket elválasztották anyjuktól és megmérgezték őket. A kicsinyek ott haltak meg anyjuk szeme láttára.”⁶ A németek és csatlós alakulataik a helyi lakosság közreműködésével az ország szinte teljes, ezer főt számláló roma társadalmát is kiirtották.⁷

A holokausz interpretálása a mai litván politikában és a közvéleményben

A kutatóintézet és a múzeum történelemszemléletére az a kimondatlan előítélet nyomta rá bélyegét, amely sajnálatos módon mindhárom balti állam közvéleményének egy részében jelen van, miszerint a zsidóság teljes egészében azonos a kommunistákkal. A társadalom egy hányada, mérvadónak számító értelmiségiekkel az élen, fenntartás nélkül elfogad olyan nézeteket, mint amilyeneket az egykori szamizdat folyóiratokban az A. Zuvintas álnév mögé bújt szerző fogalmazott meg: „A szovjethatalom bevezetése után Litvániában rendkívül felerősödött a zsidók befolyása. Volt sok olyan intézmény, ahol szinte kizárólag zsidók dolgoztak. Mindenbe beleszóltak, mindenkit állandóan kioktattak, hogy hogyan kell szovjet módon élni.” A létszükségleti cikkek hiánya, a Cseka vezette tömeges letartóztatások, a szibériai deportálások, a tömeggyilkosságok következtében „a zsidókkal évszázadokig békében élő litvánok egyetlen év alatt kezdték megutálni őket, ’szovjethatalom’ helyett majdnem mindenki ’zsidóhatalmat’ mondott. A zsidók túlfeszítették a húrt. Csodálható-e, hogy a háború kitörésével elkezdődtek a zsidópogromok is? Csak azt szerettem volna

⁵ A kaunasi gettó. Viktor Lazarszon visszaemlékezései /1944/. In: *Az ismeretlen fekete könyv*. Szemtanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról (1941–1944). Budapest 2005, Pannonica Kiadó, (Szerk.: Krausz Tamás, ford.: Székely Ervin), 267. o.

⁶ Zsidó gyerekek kivégzése Kaunasban. Marija Iljinyicsna Jarmovszkaja elbeszélése. In: *Az ismeretlen fekete könyv*, 269. o.

⁷ Cigányellenes intézkedések a második világháború alatt. In: *Köztes-Európa 1763–1993* (Térképgyűjtemény). Összeállította: Pándi Lajos. Budapest 1995, Osiris-Századvég, 478-479. o.

hangsúlyozni, hogy a pogromok válaszakciók voltak és az első lépést a zsidók tették meg.”⁸

A náci háborús bűnösökkel való szolidaritás mértékét jelzi, hogy a rendszerváltást követően gyakorlatilag egyetlen esetben sem került sor konkrét jogi felelősségre vonásra. Az Egyesült Államokban tizenkét emigráns litván háborús bűnös ellen indult bírósági eljárás, de közülük a függetlenség kikiáltásakor tizenegyen hazatértek, többek között a Litván Titkosrendőrség (Saugumas) magas beosztású tisztviselői, a vilniusi körzet parancsnoka, Aleksandras Lileikis és helyettese, Kazys Gimzauskas. A vádemelésre csak akkor került sor, mikor fizikai állapotuk miatt már nem tudtak a bíróság előtt megjelenni: előbbi az eljárás befejezése előtt meghalt, utóbbi ügyében született ugyan ítélet, de rossz egészségügyi állapotára hivatkozva már nem hajtották végre a büntetést. A rendszerváltást követően a litván kormány 1991-ben, a Simon Wiesenthal Központ kutatásainak nyilvánosságra kerülésekor, számos litván náci kollaboránst felmentett. Az érvelésben azt hangsúlyozták, hogy bűnök róhatók fel a zsidó kommunistáknak is – mintegy ellensúlyozva vagy/és igazolva a helyi lakosság tömeges részvételét a gyilkosságokban. Amikor a Simon Wiesenthal Központ beterjesztette a náci háborús bűnösök felkutatását célzó „Utolsó lehetőség-hadművelet” tervezetét, az is megtörtént, hogy Taurage város tanácsának egy tagja tiltakozásul izraeli zászlót égetett.⁹

Egy mérvadó litván értelmiségi, Tomas Venclova álláspontja a holokausztról

„Van egy kétéves lányom, aki az izraeli törvények szerint zsidónak számítana. Én mindenféle törvény – elsősorban is a magamra érvényesnek elfogadott belső törvény – szerint litván vagyok.” – írja az 1975-ben írt Zsidók és litvánok c. tanulmányának kezdetén a mai litván kultúra és közélet egyik meghatározó személyisége, Tomas Venclova. A sokáig amerikai emigrációban élő költő, irodalomtörténész, nyelvész, dramaturg, esszéista és műfordító még fiatalkorában, 1956 hatására fordult szembe a szov-

⁸ A. Zuvintas: Litvánok és zsidók. Nyílt levél Tomas Venclovának. In: Tomas Venclova: *Litvánok és... – Válogatott esszék*. Budapest 2003, Európa, 24-27. o.

⁹ Efraim Zuroff: Kelet-Európában a holokauszt történetének feltárása az antiszemitizmus feléledéséhez vezet. *Eszmélet*, 72. szám (2006 tél). 162-167. o.

jet rendszerrel és tagadta meg apja, Antanas Venclova politikai nézeteit. Az idősebb Venclova pályafutását a kaunasi litván nyelvű zsidó gimnázium tanáráként kezdte, majd a szovjet rendszerben a legfelsőbb funkcionáriusok közé emelkedett, mint oktatásügyi népbiztos és a szocialista realizmust képviselő írók vezéregyénisége. Fia, Tomas Venclova antitotalitáriánus beállítottságú, a nemzeti konzervativizmus és a nemzeti liberalizmus hagyományait ötvöző gondolkodó.

A vészkorszakról Venclova az előbb említett, emigrációban megjelentett nagyhatású írásában foglalta össze nézeteit. Az 1941. június 25–26-án lezajlott, 3800 zsidó halálával végződő kaunasi pogromot, amelynek legtragikusabb eseményeként több száz embert a város főutcáján lévő garázsban gyilkoltak le, így értelmezi: „Az, ami a háború első napjaiban történt, katasztrófa volt a zsidók, de jóval súlyosabb katasztrófa a litvánok számára.” A zsidóság és a litván többségi társadalom kapcsolatát, az utóbbiak nézőpontjából szemlélteti, az „ők és mi” értelmezés-tartományán belül maradva: „Mégis, az évszázados közös tapasztalatok ellenére litvánok és zsidók gyakorlatilag két, egymással nem érintkező világban éltek. Mi, litvánok elég jól ismertük a lengyel, esetenként a német vagy az orosz kultúrát, de a szemünk előtt, a mi országunkban formálódó zsidó kultúráról fogalmunk sem volt... A zsidók úgyszintén keveset tudtak a litván hagyományokról, kultúráról.” A litván náci bábkormány tevékenységét lényegében a tanulmánykötethez hasonlóan összegzi: „Csak az világos, hogy Litvánia kormánya kínos és eleve kudarcra ítélt játékba bonyolódott a németekkel. Úgy gondolták, hogy kiharcolhatják Litvánia számára, mondjuk, Finnország státusát. A jövőt a körülményektől függően különféleképp képzeltek el, a kormánysszervekbe is a legkülönbözőbb emberek kerültek, a szociáldemokratákig bezárólag. Nem hinném, hogy pogromlovagok voltak. Legalább az egyikükről, az építész Zemkalnisről tudom, hogy segítette a zsidókat. (Több nemzetiszocialista politikusról elmondható, hogy egyes zsidókat segített, de ez nem változtatott politikai meggyőződésén. Lényegében ez ugyanaz az érvelés, mint „a vannak zsidó barátaim is” – N.L.)... A kormány 1941. augusztus 5-én felfüggesztette tevékenységét, s egyúttal tiltakozott a németeknél. Tagjait később a németek üldözték. Sem elítélni, sem felmenteni nem szeretném ezeket az embereket: csak annyit mondhatok, hogy nem irigylem Litvánia akkori vezetőit, akiknek a történelem csupán annyi lehetőséget kínált, hogy választ-

hattak Hitler, Sztálin vagy a halál között.” Ez a magyarázat arra világít rá (amit az intézet és a múzeum is közvetít) hogy a balti diskurzusból a náci rendszert a szovjettel szemben a kisebbik rosszként határozzák meg. Venclova azonban mondanivalójának egy lényeges eleméért messze kiemelkedik ebből a diskurzusból, ez pedig a meg nem alkuvó következetesség, amellyel a végső konzekvenciákat keresi. Nem alázkodik meg semmiféle hatalomnak és saját magával is képes szembenézni: „Minden egyes bűn az egész nemzet, s e nemzet minden egyes tagjának a lelkét terheli, s szükségtelen más népekre hárítani. Azok majd elszámolnak a maguk bűneivel. A MI bűneinket nekünk magunknak kell megmagyaráznunk és megbánnunk. Őszintén szólva ez az értelme annak, hogy az ember egyik vagy másik néphez tartozik... A bűnbánat nem egyszerű dolog. Nem leszámolást jelent az akárkinek is szolgáló gyilkosokkal, s nem is ruháink megszaggatását – a bűnbánat az ember bensejében zajlik. De beszélnünk kell mindarról, ami történt – meddő önigazolás, önkéntes belső cenzúra, propagandisztikus torzítások, nemzeti kisebbségségi érzések és főként félelem nélkül.”¹⁰

A hallgatás, a tények egy részének figyelmen kívül hagyása, a sérelmi politizálás és zászlóégetés helyett valóban beszélni kellene, kibeszélni az évtizedek óta lappangó társadalmi feszültségeket. A közélet és közgondolkodás anomáliáit a litván történetírás csak a részrehajlás nélküli objektivitással küszöbölhetné ki, vagy legalább enyhíthetné azok súlyosságán. De az igazi probléma kelet-európai, sőt egyetemes történeti, ezért a megoldás társadalmi és gazdasági feltételei tisztán nemzeti vagy regionális szintén létre sem jöhetnek.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)

¹⁰ Tomas Venclova: Zsidók és litvánok. In: T. Venclova: *Litvánok és...* – Válogatott esszék. 5-18. o.